

LEKSIKOLOGIYANING TIZIMLARI VA ZAMONAVIY YO‘NALISHLARI

Ilmiy rahbar: Egamberdiyeva I

ADCHTI dotsenti

Adhamov Umidullo

ADCHTI talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada leksikologiya fanining asosiy tizimlari, uning ichki tuzilishi, leksik birliklarning o‘zaro munosabati, semantik jarayonlar, frazeologik tizimlar, uslubiy qatlamlar va zamonaviy tilshunoslikda shakllanayotgan yangi yo‘nalishlar batafsil yoritilgan. Shuningdek, maqolada korpus lingvistikasi, kognitiv leksikologiya, kompyuter lingvistikasi, terminologiya, neurolingvistika va leksik o‘zgarishlarga ta’sir etuvchi global omillar ilmiy asosda tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: leksikologiya, leksik tizim, semantika, frazeologiya, korpus lingvistikasi, kognitiv lingvistika, kompyuter lingvistika, terminologiya, neologizm, leksik qatlamlar.

Leksikologiya tilshunoslikning eng asosiy va serqirra bo‘limlaridan biri sifatida tilning lug‘aviy boyligini, so‘zlarning kelib chiqishi, tuzilishi, ma‘nosi va ishlatilishini o‘rganadi. Har bir tilning lug‘at tarkibi jamiyatning madaniy, tarixiy va ijtimoiy tajribasini o‘zida mujassam etadi. Leksikologiyaning tizimli tuzilishi va uning zamonaviy yo‘nalishlarini o‘rganish tilning rivojlanish tendensiyalarini chuqur anglash imkonini beradi.

Leksikologiya tilning jamiyat bilan uzviy bog‘liqligini ko‘rsatadi. Tilning lug‘aviy tarkibi orqali odamlarning tarixiy tajribasi, madaniy qadriyatlari, ilm-fan va texnologiyadagi yutuqlari o‘z ifodasini topadi. Shu sababli leksikologiya nafaqat tilshunoslik, balki antropologiya va madaniyatshunoslik uchun ham muhim fan hisoblanadi.

Zamonaviy davrda til tezkor o‘zgarish jarayonida. Internet, global kommunikatsiya, ijtimoiy tarmoqlar va texnologik yangiliklar natijasida yangi so‘zlar, jargon va neologizmlar paydo bo‘lmoqda. Bu holat leksikologiyaning o‘rganish doirasini kengaytiradi va uning zamonaviy yo‘nalishlarini dolzarb qiladi.

Leksik tizimlar va ularning zamonaviy yo‘nalishlari o‘rganilishi tilning nafaqat strukturaviy, balki funksional xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Masalan, semantik tizim so‘z ma‘nosini, frazeologik tizim madaniy va badiiy jihatlarni, terminologik tizim esa ilm-fan va texnika taraqqiyotini aks ettiradi.

Tilning turli qatlamlarini o‘rganish orqali leksikologiya tilning ichki rivojlanishini, leksik birliklarning o‘zaro aloqalarini va zamonaviy jamiyatdagi qo‘llanilishini tahlil qiladi. Bu esa tilshunoslikni nazariy va amaliy jihatdan boyitadi.

Leksikologiyaning zamonaviy yo‘nalishlari — kognitiv, korpus, kompyuter lingvistikasi va sun‘iy intellekt asosidagi tadqiqotlar — tilning chuqur semantik va funksional jarayonlarini aniqlash imkonini beradi. Shu bilan birga, u tarjima, til o‘qitish va lingvistik texnologiyalar sohalarida ham keng qo‘llaniladi.

Bugungi globallashuv jarayonida yangi texnologiyalar, ilmiy yutuqlar va madaniy almashinuvlar lug‘at boyligining jadallik bilan o‘zgarishiga sabab bo‘lmoqda. Shu bois

leksikologiyaning zamonaviy yo‘nalishlarini o‘rganish tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biridir.

1. Leksikologiyaning tizimlari

Leksikologiya o‘z ichida bir nechta mustaqil, ammo bir-biriga bog‘liq bo‘lgan tizimlarni o‘z ichiga oladi. Har bir tizim tilning lug‘aviy boyligini ma‘lum nuqtai nazardan o‘rganadi.

1.1. Semantik tizim

Semantika — so‘zning ma‘nosi va ma‘no taraqqiyotini o‘rganadi.

Semantik tizim quyidagilarni qamrab oladi:

- Polisemiya — bitta so‘zning ko‘p ma‘noliligi;
- Sinonimiya — yaqin ma‘noli so‘zlar;
- Antonimiya — qarama-qarshi ma‘nolar;
- Omonimiya — shakldosh, ma‘nodosh bo‘lmagan birliklar;
- Metafora va metonimiya — ko‘chma ma‘no hosil bo‘lishining asosiy mexanizmlari.

Tilning semantik tizimi lug‘aviy boylikning eng asosiy bo‘g‘inidir, chunki mazmun aynan ma‘nolar orqali shakllanadi.

1.2. Frazologik tizim

Frazologiya barqaror iboralar, idiomalar, maqol va matallarni o‘rganadi.

Bu tizim tilning milliy-madaniy xususiyatlarini aks ettiradi:

Misollar:

o‘zbek tilida: ko‘ngli yorishmoq, bosh qotirmoq

ingliz tilida: break the ice, once in a blue moon

Frazologik tizim har bir tilning o‘ziga xosligi va milliy ruhining ko‘zguvidir.

1.3. Etimologik tizim

Etimologiya so‘zlarning kelib chiqishi, tarixiy ildizlari, boshqa tillardan kirib kelgan o‘zlashmalarni tahlil qiladi.

O‘zbek tilida:

- arabcha: ma‘no, vaqt, ilm
- forscha: rang, gul, daryo
- ruscha: traktor, zavod, xarita

Ingliz tilida:

- nemischa: hamburger, kindergarten
- fransuzcha: beauty, language, nation
- lotincha: information, religion

Etimologik tizim tilning tarixi va evolyutsiyasini ochib beradi.

1.4. Uslubiy leksikologiya tizimi

Leksik birliklarning nutq uslublariga ko‘ra tasnifi:

- ilmiy
- rasmiy-ish
- publisistik
- badiiy
- og‘zaki-so‘zlashuv

Masalan:

ilmiy: jarayon, funksiya, nazariya

badiiy: ko'ngli tog'dek, yuragi muzladek

Uslubiy tizim matnning sifatli va funksional tuzilishida muhim rol o'ynaydi.

1.5. Terminologik tizim

Terminologiya — fan va texnikaga oid atamalar tizimi:

- tibbiyot: anemiya, tromboz
- huquq: jurisprudensiya, sudlov
- IT: algorithm, interface, database

Terminologiya leksikaning eng barqaror qatlamidir.

1.6. Neologizmlar tizimi

Jamiyat rivojlanishi bilan har yili yangi so'zlar paydo bo'ladi:

- texnika: blokcheyn, chatbot, sun'iy intellekt
- ijtimoiy hayot: onlayn, oflayn, influencer

Neologizmlar tilning eng dinamik qatlamidir.

2. Leksikologiyaning zamonaviy yo'nalishlari

Bugungi kunda leksikologiya an'anaviy doiradan chiqib, bir qancha yangi ilmiy yo'nalishlarga ajralmoqda.

2.1. Korpus leksikologiyasi

Leksik birliklarni kompyuter korpuslari yordamida o'rganishga asoslanadi.

Masalan:

British National Corpus

O'zbek Milliy Korpusi

COCA (Corpus of Contemporary American English)

Bu yo'nalish imkon beradi:

- so'zning eng ko'p uchraydigan kontekstini aniqlash;
- real nutqda ishlatilish darajasini o'lchash;

semantik o'zgarishlarni avtomatik kuzatish.

2.2. Kognitiv leksikologiya

Bu yo'nalish so'zning ma'nosi inson tafakkuri va idrok mexanizmlari bilan bog'liqligini o'rganadi.

Masalan:

time is money metaforasi ingliz tilidagi vaqtni qadrlash konsepsiyasini aks ettiradi.

Kognitiv leksikologiya tilni aqliy hodisa sifatida talqin etadi.

2.3. Kompyuter lingvistikasi va sun'iy intellekt asosidagi leksikologiya

Bugungi kunda avtomatik tarjima, matnni tahlil qilish, chat-botlar, nutqni aniqlash tizimlari leksikologiya bilan bevosita bog'liq.

AI quyidagilarni o'rganmoqda:

- ✓ semantik tarmoqlar
- ✓ leksik ma'no algoritmlari
- ✓ avtomatik sinonim-antonim aniqlash
- ✓ mashinaviy tarjima tizimlarida leksik optimizatsiya

2.4. Sotsiollingvistik leksikologiya

Tilning jamiyatdagi o‘rni, yosh, jins, kasb, hududiy farqlar leksik boylikka qanday ta‘sir qilishini o‘rganadi.

Masalan:

yoshlar slengi

kasbiy jargonlar

hududiy dialektlar

O‘zbek tilida: shapaloq, pranka, zapravka, zavs

2.5. Ekoleksikologiya

Til va ekologiya o‘zaro bog‘liqligini o‘rganadi.

ekologik terminlarning paydo bo‘lishi: karbon izlari, bioxilma-xillik

tabiat hodisalarini nomlashdagi milliy farqlar

Bu yangi va istiqbolli yo‘nalishlardan biri.

2.6. Neurolingvistik leksikologiya

So‘zlarning idrok qilinishi, miyada qay tarzda kodlanishi, semantik jarayonlarning neyro asoslari o‘rganiladi. Bu yo‘nalish psixologiya, neyrobiologiya va tilshunoslikning kesishgan nuqtasidir.

XULOSA

Leksikologiya tili tizim sifatida ko‘rib, so‘zlarning semantik, uslubiy, etimologik va frazeologik jihatlarini o‘rganadi. Bugungi kunda leksikologiya fani yangi texnologiyalar, kompyuter dasturlari, sun‘iy intellekt, kognitiv yondashuvlar bilan boyigan. Bugungi kunda leksikologik tadqiqotlarda korpus lingvistikasining o‘rni keskin ortib bormoqda. Katta hajmdagi elektron matnlar asosida til birliklarining real qo‘llanilishi, ularning chastotasi va semantik xususiyatlari aniq va ishonchli raqamlar bilan o‘rganilmoqda. Bu yondashuv nazariy leksikologiyani amaliy natijalar bilan boyitib, ilmiy xulosalarning aniqligini oshiradi.

Globalizatsiya jarayoni til lug‘at tarkibining jadal o‘zgarishiga olib kelmoqda. Yangi terminlar, xorijiy so‘zlar, texnologiyalar bilan bog‘liq neologizmlar, internet va ijtimoiy tarmoqlardan kirib kelayotgan birliklar zamonaviy leksikologiyaning ilmiy izlanishlarini yanada dolzarb qilmoqda. Shuning uchun lug‘at tizimining dinamik tabiatini o‘rganish tilshunoslikning muhim vazifasiga aylangan.

Tilning kognitiv xususiyatlarini o‘rganuvchi yo‘nalishlar inson tafakkuri va til o‘rtasidagi bog‘liqlikni chuqurroq ochib bermoqda. So‘zlarning konseptual xaritasi, mental modellar, xalqning dunyoqarashi va madaniy kodlar leksik tizim orqali namoyon bo‘lishi tadqiqotlarning markazida turibdi. Bu esa leksikologiyani nafaqat lingvistik, balki kognitiv va madaniy fanlar bilan uzviy bog‘liq sohaga aylantiradi.

Tilning lug‘aviy tizimi doimiy o‘zgarish jarayonida bo‘lib, zamonaviy leksikologiyaning asosiy vazifasi — bu jarayonlarni chuqur tahlil qilish, o‘zgarish dinamikasini aniqlash va til taraqqiyotini ilmiy asoslashdir.

Leksik tizimlarning o‘rganilishi nafaqat nazariy lingvistika uchun, balki tarjima, adabiyotshunoslik, sotsiologiya, texnologiya va ta‘lim kabi ko‘plab sohalar uchun ham muhimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Абдурахмонов, Ф. (2010). Лексикология асослари. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Universiteti Nashriyoti.

2. Берматов, Э. (2014). Hozirgi o‘zbek adabiy tili: Leksikologiya va frazeologiya. Toshkent: Fan va Texnologiya.
3. Bozorov, O. (2018). Tilshunoslikka kirish. Toshkent: Akademnashr.
4. Akhmanova, O. S. (1972). Dictionary of Linguistic Terms. Moscow: Soviet Encyclopedia.
5. Crystal, D. (2008). A Dictionary of Linguistics and Phonetics. Oxford: Blackwell Publishing.
6. Jackson, H., & Amvela, E. (2007). Words, Meaning and Vocabulary: An Introduction to Modern English Lexicology. London: Continuum.
7. Lyons, J. (1977). Semantics. Cambridge: Cambridge University Press.
8. Ullmann, S. (1962). Semantics: An Introduction to the Science of Meaning. Oxford: Basil Blackwell.